

ПІДПРИЄМНИЦТВО І ДЕРЖАВА: ПРОБЛЕМА СПРАВЕДЛИВОГО РОЗПОДІЛУ МІЖ НИМИ РИЗИКІВ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

**ЮШИН С.О., Д.Е.Н., ПРОФЕСОР,
ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ**

У статті досліджується проблема забезпечення справедливого розподілу ризиків між підприємництвом і державою.

In the article the problem of providing of the just distributing of risks is probed between an enterprise and state.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Будь-якій діяльності у тій чи іншій мірі притаманна невизначеність. Тому кожна діяльність певним чином є ризикованою. Господарський кодекс України (ст.42) визначає підприємництво як на власний ризик господарську діяльність з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. З прибутком усе зрозуміло – тут інтерес підприємця. Бо він ризикує і його винагорода – прибуток. А ось що таке “досягнення економічних і соціальних результатів”, яке передує прибутку, то незрозуміло – кому вони належать? Закон “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного та соціального розвитку” у ст.5 говорить: показники прогнозних і програмних документів соціально-економічного розвитку – це орієнтир для розроблення підприємцями власних прогнозів, планів, бізнес-планів та інших документів. Одразу виникає протиріччя: Господарський кодекс у ст.11 починає з того, що держава має створювати економічні, організаційні та правові умови, за яких підприємці враховують у своїй діяльності показники вищезгаданих програм, а закінчує тим, що підприємці, які не врахують ці показники, не можуть отримати передбачені законом пільги та переваги у здійсненні господарської діяльності. І це незалежно від того, чи створила держава обіцяні умови, чи ні. Дану тенденцію несправедливого сприйняття підприємців дуже яскраво у свій час прокоментував У.Черчилль: одні бачать у підприємці вовка, якого необхідно вбити; другі ж вважають, що він – корова, яку можна без кінця доїти; і мало хто бачать у ньому трудівника-коня, що тягне воза [1, с.43]. Безумовно, серед підприємців, як і серед усіх людей взагалі, є

й “вовки”, й “корови”, й “кони”. Але ж кримінальний кодекс застосовується лише по відношенню до “вовків”, “коров” правильно годують і мотивують до самоудосконалення, “коней” бережуть і захищають від “вовків”, до яких у багатьох випадках можна віднести й чиновників. А тому проблема справедливого розподілу ризиків між підприємцями і державою в умовах невизначеності є актуальною науковою і практичною задачею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх праць, які вивчають сучасні аспекти підприємницького ризику в умовах невизначеності, свідчить, по-перше, що кількість праць навчальних домінує над кількістю дослідницьких, по-друге, що кількісні методи домінують над якісними (ризик втрати врожаю, зменшення дохідності підприємства до рівня його банкрутства і т. і.). Що ж стосується т.з. “політичних ризиків”, то, скажімо, у вітчизняних підручниках їм приділяють вкрай мало уваги. Якщо звернутися до навчального посібника Г.Чернової і А.Кудрявцева “Управління ризиками” [2], то там вони взагалі не згадуються. Хоча у Л.Тэпмана знаходимо відміну національного ризику (що охоплює підприємництво на рівні макроекономіки: несподівані зміни у політиці, законодавстві тощо) від ризику політичного (як неможливості здійснення господарської діяльності внаслідок військових дій, революцій тощо) [3]. І тут виникає питання: на яких підставах ризик підприємництва (навіть усього) отримав статус національного, бо реально це становий ризик (ліквідація куркульства як класу). Крім того, мабуть чиновники (які собою уособлюють державу, уникають не стільки ризиків, пов’язаних із революціями, скільки пов’язаних із кримінальним кодексом. І коли ми говоримо “державні ризики”, то у дійсності маємо на увазі ризики невиконання чиновниками своїх функцій. На думку В.Гесця, одна з ключових функцій держави – забезпечення умов для опанування запланованих змін [4, с.69, 75], хоча при цьому підприємництва завжди є ризик деформування держави у бік посилення примусових дій з її боку [5, с.186]. Безумовно, держава повинна діяти за допомогою “батога і пряника”. Але не слід забувати, що запровадження державою підприємництва як самостійного інституту є визнанням неспроможності самостійно долати адміністративно-командними методами усю сукупність соціально-економічних проблем розвитку суспільства. По суті, місія підприємництва – компенсація неспроможності держави охопити саме коло питань прискорення інноваційного розвитку, яке супроводжується прискореним зростанням

невизначеності. Й відповідно справедливий розподіл ризиків між ними випадний обом сторонам. Іншого шляху, як довів світовий досвід, немає.

Формулювання цілей статті. Мета даної статті – вивчення теоретичних поглядів щодо ризиків підприємців та держави в умовах зростання невизначеності, справедливого перерозподілу цих ризиків між ними, та національного правового простору, що визначає формування відносин підприємців та держави у часі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сама проблема уникання ризиків і загроз хвилює людство з давніх давен. Ще Хаммурапі (XVII ст. до н.е.) згадує про важливість пошуку безпечних місць для нації та про справедливість в управлінні. При цьому він виділяє й господарські ризики і відповідальність за невиконання договорів і норм: якщо чоловік відкрив свій арик для зрошення, але був він недбайливий, і вода затопила поле сусідів його, то тоді він повинен відміряти зерно відповідно до урожаю його сусідів (§ 55); якщо на полі, яке йому було дане, він не насадив саду, то, якщо це оброблювана земля, садівник має відміряти господарю поля дохід від поля за роки, у які воно було занедбано, як його сусіди, а на полі він повинен виконати роботи та повернути господарю поля (§ 62); якщо будівельник побудував людині будинок і роботу свою не укріпив, і стіна обрушилася, він має укріпити стіну за власний рахунок (§ 233).

Але, по суті, Хаммурапі веде мову про оперативні ризики. Оскільки будь-яке природне становлення на землі відбувається поступово і у терміни, незрівнянно довші за наше життя, вказує Аристотель, ці явища нам непомітні, а тому й навіть загибель та знищення цілих народів відбувається перш, ніж комусь удається засвідчити від початку і до кінця яку-небудь з таких змін. Серед причин найбільш спустошливого і швидкого винищення людей Аристотель виділяє недорід, який може бути страшним лихом, а може діяти поступово, так що навіть переселення таких народів відбувається непомітно: адже одні покидають свої краї, інші ж залишаються доти, поки земля вже нікого не може прогодувати [6, с.471]. А функція запобігання таким ризикам і національним катастрофам належить виключно державі, а не підприємництву.

Держава по відношенню до підприємництва може діяти і як мотиватор, і як стресор. Коли А. Сміт пропагував ідею *laissez-faire* (принцип невтручання), то він виходив з того, що політика втручання урядів (монархічних) не допускала повної свободи, створюючи нерівності у конкуренції, блокуючи вільний перехід праці і капіталу у

розрізі сфер і територій. На його думку, кожна людина, виходячи з місцевих умов, може значно краще, чим це робив би замість неї будь-який державний діяч чи законодавець, визначати, до якої саме сфери прикласти свій капітал. У цьому випадку державний діяч, який намагався б давати приватним особам вказівки, як вони мають застосувати свої капітали, узяв би на себе абсолютну зайву турботу, а також привласнив би собі владу, яку не можна без збитку довірити не тільки якійсь особі, але й будь-якій раді чи установі і яка не виявилася ні у чийх руках настільки загрозливою, як у руках настільки нерозумного і самонадіяного, щоб уявити себе здатним використати цю владу [7, с.168, 443]. А. Сміт вважав, що “невидима рука” ринку гармонізує егоїзм і альтруїзм: всупереч всім вимогательствам уряду капітал повільно і поступово нагромаджувався завдяки приватній ощадливості і розсудливості окремих осіб, завдяки їх загальним, безперервним і наполегливим зусиллям поліпшити своє власне положення; саме ці зусилля, що захищаються законом і що допускаються свободою застосовувати свої сили найбільш вигідним чином, забезпечували розвиток в Англії багатства і культури в колишні часи і, треба сподіватися, забезпечуватимуть його і надалі [7, с.352]. Але ж тут він сам собі протирічить, бо видання законів і допущення свободи – це є прерогативою держави. Можна погодитися, що: переслідуючи свої власні інтереси, підприємець часто більш дійсним чином служить інтересам суспільства, чим тоді, коли свідомо прагне робити це; мені жодного разу не доводилося чути, щоб багато хорошого було зроблено тими, які вдавали, що вони ведуть торгівлю заради блага суспільства [7, с.443]. Але ж “часто”, це не “завжди”. А тоді проблема не у “непродуктивності” держави чи “продуктивності” підприємця-фермера як станів суспільства, а у повноті їх відповідальності за притаманні їм соціальні місії.

Критика А. Смітом егоїзму монархічних держав мала під собою відповідні підстави. І це підтвердили ті хвилі революцій, які охопили Європу у XVIII-XX століттях. К. Маркс і Ф. Енгельс пророкували зникнення держав, ринку, грошей і т. і. Але попри усі ці пророкування, держави збереглися. І у XX ст. інтерес до взаємодії держави і підприємців, до розподілу між ними ризиків знову посилюється. Так, Дж.М. Кейнс вказував: усе більше зростає група інвестицій, що здійснюється безпосередньо урядовими чи муніципальними органами (або тих інвестицій, щодо яких вони приймають на себе ризик) [8]. Ф.Х. Найт [9] певним чином розвиває ідеї А. Сміта, стверджуючи; у підприємницькій системі економічною діяльністю керує особливий

клас – бізнесмени, які саме є виробниками, тоді як основна маса населення просто постачає їх виробничими послугами, надаючи у розпорядження цього класу і самих себе, і свою власність. Бізнесмени, на його думку, скоріше споживають, щоб виробляти, чим виробляють, щоб споживати; їх дійсний стимул – це бажання підвестися над іншими, отримати перемогу у самій великій із ігор, включаючи управління державою тощо. І тут Найт підкреслює: дійсна біда бюрократії не у тому, що вона необережна, а навпаки: якщо її не роз'їло шахрайство і корупція, то вона завжди прагне “діяти напевно” і тоді стає безнадійно консервативною, тоді як люди будують свої плани краще тоді, коли вони відчують себе не у ролі чиновників, які роблять щось для інших людей, а у ролі трудівників, що працюють заради себе. У вільному суспільстві, продовжує Найт, будь-яке прийняття рішення сполучається із відповідним несенням невизначеності – прийняттям на себе відповідальності за них. І “ризик”, що породжує прибуток – це недоступна оцінці унікальна невизначеність, яка не страхується, не капіталізується, не оплачується. Головний фактор наших дій – це тенденція перетворювати невизначеності, що притаманні думкам і вчинкам людей, у вимірні ймовірності. При цьому сама глибока невизначеність пов'язана із тими факторами прогресу, які мають істотне відношення до зростання знань як таких. На цій основі Найт пропонує реалізувати ідеологію рівномірного розподілу невизначеності між індивідами. Проте, він тут ігнорує закони термодинаміки, бо абсолют рівномірності знаменуватиме ентропійний стан (“теплову смерть”), а не розвиток господарств.

Аристотель жив більше ніж за 2 тис. років до відкриття законів термодинаміки. Та питання “рівність-нерівність” людей він розглядав діалектично. На його думку, в усьому, що складає єдине ціле, діє владарююче начало і начало підпорядковане (це загальний закон природи). А тому й рівність буває подвійного роду: рівність за кількістю і рівність за достоїнством. Те, з чого складається єдність, включає у себе якісні відміни. Елементи, що утворюють державу, не можуть бути однаковими. Зрозуміло, що тоді виникає й нерівномірність розподілу власності, бо якщо вона буде спільною, саме існування стане цілком неможливим [10, с.382, 404, 405, 411, 528]. Але ж тоді нерівномірно будуть розподілятися у суспільстві невизначеності і ризики. Тут може бути поставлена лише задача відносно справедливого розподілу їх між індивідами, а також між підприємництвом і державою.

Отже, підприємець має бути інноватором. Про це говорив Й.Шумпетер: підприємницька функція нерозривно пов'язана із новачіями: без розвитку немає підприємницького прибутку [11, с.304]. А інновації завжди пов'язані із певним ризиком. У цьому контексті Дж. Гелбрейт пише, що із зростанням періоду процесу виробництва і потреби у капіталі для будь-якої фірми стає все більш ризикованим покладатися на неконтрольовані коливання попиту, і чим складніше стає технологія виробництва, тим ризик більше. Витрати виробництва і пов'язаний з ними ризик можуть бути трохи скорочені, якщо держава бере на себе фінансування особливо сміливих технічних проєктів або гарантує ринок для передових у технічному відношенні галузей: один можливих у цій ситуації напрямів дій у тому, щоб покласти весь ризик на державу, бо процес виробництва на більш високих ступенях свого розвитку може висунути такі проблеми, які виходять за рамки можливостей окремої фірми, тобто потреби розвитку техніки, а не ідеологія чи політичні інтриги, примушують фірму шукати допомоги і захисту у держави [12, с., 20, 41, 46]. Таким чином, соціалізація підприємців має фундаментальні підстави.

За висловом Н. Лумана, майбутнє не може бути відомо у достатній мірі; до того ж навіть те майбутнє, яке створюється рішеннями самих людей. На його думку, рівень ризиків завжди має поправку на “порог катастрофи”: сільське господарство, що працює на виживання, дуже негативно відноситься до ризиків, бо тут загрожує голод, втрата насінневого фонду, неможливість продовжувати виробництво. Він підкреслює, що перспектива ризику позначилася паралельно виділенню науки як особливої системи: сучасне суспільство ризику не є тільки результатом сприйняття наслідків дії техніки, бо початок йому поклало вже розширення дослідницьких можливостей і самого знання. Тому Н. Луман пропонує розробляти стратегію розподілу ризику [13, с.136, 143, 155]. Останнє, безумовно, є крок вперед порівняно з тезою Ф.Х. Найта (рівномірний розподіл ризиків у суспільстві).

Автор концепції “суспільство ризику”, У. Бек, ідентифікує модернізаційні ризики і їх певні соціально-екологічні наслідки, які породжують субполітичний процес оновлення прогресу (що є компетенцією економіки, науки і технології), завдяки якому субполітика перехоплює у політики провідну роль у формуванні суспільства. Через маленькі та великі збої у суспільстві виникає *політичний потенціал катастроф* (саме захист від нього і веде до реорганізації влади і компетенції), де відсутній ізольований розгляд

одиничних причин і відповідальності. Забруднює ґрунт сільське господарство, чи фермери лише найслабша ланка цього ланцюга кругового процесу шкідливих взаємодій? При такому високодиферційованому рівні розподілу праці виникає феномен всезагальної безвідповідальності: кожен є причиною і наслідком и тим самим не є лише причиною. У такій ситуації довгий час можна щось робити, не несучи персональної відповідальності. Люди діють начебто заочно. Тому суспільство ризику є ніяк не революційним суспільством, а суспільством катастроф, у якому надзвичайне положення загрожує стати нормою життя. Це добре простежується на зміні сільського господарства, якому загрожує перспектива перетворитися у місце кругообігу отруту [14]. Що ж, думка У. Бека щодо зміни “суспільства ризику” на “суспільство катастроф”, має підстави з огляду на стан здоров'я населення, депопуляцію і деградацію природних ресурсів в Україні. Який же вихід? Як вказує Біблія: “І пожиток землі є для всіх, бо поле й сам цар обробляє” [Еккл. 5: 9]. Іншими словами, вихід із такого становища у особистій компетентності і відповідальності суб'єктів прийняття рішень усіх рівнів, що можливе лише за умови контролю за цим процесом дієздатного громадянського суспільства при партнерстві громадян, підприємців та держави.

Активне формування безпекового законодавства України розпочато із Закону “Про основи національної безпеки України” (2003 р.) з його пріоритетами: конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки; інноваційної моделі розвитку; екологічно і техногенно безпечної життєдіяльності громадян і суспільства, збереження довкілля і раціонального використання природних ресурсів. До загроз національній безпеці у ньому віднесені: зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу; ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки; критичний стан виробничих фондів у провідних галузях АПК, промисловості; критичний стан з продовольчим забезпеченням населення. У статті 4 Закону перераховані суб'єкти забезпечення національної безпеки від Президента до громадян. Але чомусь юридичні особи – резиденти України, у т. ч. підприємці, там не згадуються взагалі. Хоча у Законі “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” згадується обов'язкове для суб'єктів підприємницької діяльності орієнтування на показники прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку у процесі

розроблення власних прогнозів, планів, бізнес-планів та інших документів. Цілоком зрозуміло, що коли підприємці узгоджують свою діяльність із програмами розвитку України, то вони тим самим у більшій чи меншій мірі фактично також є суб'єктами забезпечення національної безпеки (безпекова місія), знімають з інших суб'єктів відповідну частку їх безпекового навантаження.

Особлива увага після 2003 р. була приділена безпековим стандартам. У якості ДСТУ були прийняті стандарти ISO 14000 (Екологічне управління), OHSAS 18001 (Система управління безпекою та гігієною праці), EN 1005 (Безпечність машин; Фізичні можливості людини), ISO 22000 (Системи управління безпечністю харчових продуктів) тощо. Проте схвалена у 2003 р. Кабінетом Міністрів України Концепція Державної програми забезпечення технологічної безпеки в основних галузях економіки вказує на те, що технічний стан споруд, конструкцій, обладнання та інженерних мереж в основних галузях економіки досяг критичної межі, що загрожує її сталому функціонуванню, а також підвищує імовірність аварій та надзвичайних ситуацій техногенного характеру. Та при цьому знов-таки не згадується те, що значна частина цих споруд і мереж приватизована, а тому частка ризиків і відповідальності за їх стан лежить на приватних власниках, які отримують від їх експлуатації власний прибуток.

З 2007 р. розпочинається активізація прийняття Кабінетом Міністрів України актів з розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику їх господарської діяльності у частині: безпеки життя і здоров'я населення, природного середовища; карантину рослин; формування ресурсів сільськогосподарської продукції та визначення її якості; використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів; використання і охорони земель; сільськогосподарського насінництва; племінної справи у галузі тваринництва тощо. У 2001 р. приймається постановою Кабінету Міністрів України № 131 Положення про управління ризиками, пов'язаними з наданням державних гарантій, та розподіл таких ризиків між державою, кредиторами і позичальниками, де чітко зазначено, що рівень ризиків вважається прийнятним у разі відповідності його державним завданням і пріоритетам. Іншими словами, система розроблення державних завдань і пріоритетів, а відповідно і підприємницьких документів (проектів, бізнес-планів тощо), має враховувати вимогу справедливого розподілу ризиків між усіма учасниками відносин у сфері господарювання.

У 2011 р. постановою Кабінету Міністрів України № 232 також затверджена Методика виявлення ризиків, пов'язаних з державно-приватним партнерством, їх оцінки та визначення форми управління

ними, де у п. 8 вказується: розподіл ризиків здійснюється за принципами, першим з яких є справедливий їх розподіл між державним і приватним партнером. Безумовно, що Україна робить тільки перші свої кроки у напрямі становлення приватно-державного партнерства і т. і. Скільки років потрібно для того, щоб підприємці і держава набули інноваційних рис, альтруїзм потіснив егоїзм, а суспільство було гарантоване від різних катастроф? На думку А. Сміта, природні перешкоди для введення кращої системи можуть бути усунені в результаті тривалої праці і ощадливості, і повинно пройти не менше півстоліття або навіть ціле століття, перш ніж у всіх частинах країни буде абсолютно полишена стара система [7, с.256]. Така темпоральність розвитку, і такою має бути державна стратегія.

Висновки. Наведений аналіз дає підстави для висновків:

- 1) розвиток суспільств супроводжується зростанням рівня невизначеності і ризиків, які можуть породжувати катастрофи;
- 2) держава не може сама подолати усі ризики, а тому вона зацікавлена у підприємництві, яке бере на себе частину ризиків;
- 3) справедливий розподіл ризиків між суб'єктами це не є кількісне їх вирівнювання, бо передбачає й врахування якості;
- 4) державно-приватне партнерство – це є перший крок до визначення методів реалізації справедливого розподілу ризиків.

Література.

1. Аммельбург Г. Предприятие будущего. Структура, методы, стиль руководства / Г Аммельбург – М.: Междунар. отношения, 1997.
2. Чернова Г.В. Управление рисками: учеб. пособие / Г.В. Чернова, А.А. Кудрявцев. – М.: Проспект, 2005.
3. Тэпман Л.Н. Риски в экономике: учеб. пособие для вузов / Л.Н. Тэпман. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002.
4. Гесць В.М. Нестабільність та економічне зростання / В.М. Гесць. – К.: Ін-т екон. прогноз., 2000.
5. Гесць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку. / В.М. Гесць. – К., 2009.
6. Аристотель. Метеорологика. / Аристотель. Соч. в 4-х т. Т.3. – М.: Мысль, 1981.
7. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А Смит. – М.: ЭКСМО, 2007.
8. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег: Пер. с англ./ Дж.М. Кейнс. – М.: Гелнос АРВ, 1999. – 352 с.
9. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль. / Пер. с англ. / Ф.Х. Найт – М.: Дело, 2003. – 360 с.
10. Аристотель. Политика. / Аристотель. Соч. в 4-х т. Т.4. – М.: Мысль, 1983.

11. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982.
12. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. – М.: АСТ»; СПб.– 2004.
13. Луман Н. Понятие риска. / THESIS, 1994, вып. 5.
14. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000.